

Norsk musikkterapi på 1980- og 90-tallet – en banebrytende periode

Bente Almås¹

Innledning

Utviklingen av norsk musikkterapi skjedde i et tett samspill mellom Norsk forening for musikkterapi og den nyopprettede utdanningen ved Østlandets musikkonservatorium. I tiden før utdanningen kom på plass hadde foreningens viktigste ambisjon vært å skape en utdanning i musikkterapi på hjemlig grunn. Med utgangspunkt i den overveiende musikk- og spesialpedagogiske praksis som fantes rundt om på institusjoner og skoler i Oslo-området på syttitallet, la man grunnlaget for profesjonsroller, praksisformer og utdanningens innhold.

Fra begynnelsen av åttitallet arbeidet også Norsk forening for musikkterapi, Norsk musikkråd og miljøet rundt musikkterapiutdanningen for et *musikkliv for alle*. Disse institusjonene deltok i banebrytende prosjekter der målet var å gi funksjonshemmede mulighet til å delta i det ordinære fritids-musikklivet, og på den måten unngå opprettelsen av en egen kultur. Dette arbeidet stod til en viss grad i kontrast til en musikkterapi som i all hovedsak var å finne ved spesialskoler og institusjoner. Musikkterapien, slik den fikk sin form gjennom opprettelsen av den første toårige videreutdanningen, bygget i stor grad på tradisjoner fra musikkterapeutene Paul Nordoff og Clive Robbins (se for eksempel Nordoff & Robbins 1977). Dette hadde en sammenheng med at grunnleggerne av norsk musikkterapi hadde gått i skole hos disse to markante skikkelserne innen internasjonal musikkterapi. I tillegg til å være musikkterapeut, var Paul Nordoff også en eminent pianist, og klaveret ble derfor det sentrale instrumentet i denne musikkterapeutiske tradisjonen og improvisasjon ble en helt sentral metode. Dette medførte på mange måter at musikkterapien kunne ha utviklet seg til en egen musikkultur, hvor andre instrumenter, musikkformer og metoder ble utelukket.

Musikkterapi som fag var relativt ukjent her hjemme, og interesseorganisasjonen Norsk forening for musikkterapi (NFMT) levde et beskjedent liv uten fast kontor og telefon, bare en postboksadresse. De økonomiske rammene var ytterst beskjedne og all foreningsvirksomhet ble drevet ut fra idealisme. Ingen glemmer all frimerkeslikking hver gang medlemsbladet skulle sendes ut!

Musikkterapiutdanningen ved Østlandets musikkonservatorium startet opp høsten 1978. Studiet ble på mange måter en forlengelse av den musikk-

¹ Takk til Sigrun Eng som har vært medforfatter.

terapeutiske virksomheten innen de norske institusjonene. Selv ble jeg ble presentert for faget da jeg studerte trombone ved Østlandets musikkonservatorium. For meg ble dette et møte med et yrke preget av en sterk klavertradisjon, og et viktig spørsmål for meg ble raskt hvordan jeg kunne anvende mitt eget hovedinstrument i musikkterapeutisk virksomhet. I arbeidet med en samspillgruppe med messinginstrumenter for elever med hørselshemming fant jeg en mulighet for nettopp å bruke trombonen. Det var den gang en fremmed tanke å bringe andre instrumenter enn klaveret inn i den terapeutiske virksomheten.

Som utøvende musiker hadde jeg store deler av min identitet knyttet til musikklivet og mitt nettverk der. Da jeg senere ble leder for musikkterapiforeningen, ble denne bakgrunnen avgjørende for et ønske om å bidra til å synliggjøre musikkterapiforeningen og yrkesgruppen som sådan på nye arenaer – i fritidsmusikklivet og det generelle kulturlivet.

På denne bakgrunn søkte musikkterapiforeningen om medlemskap i det som den gang het Fellestrådet for sang- og musikkorganisasjonene i Norge – nåværende Norsk musikkråd. Fellestrådets landsmøte på hotell Alexandra i Loen i 1981 ble stedet der musikkterapi som fag ble introdusert for et samlet norsk amatørmusikkliv, og Norsk forening for musikkterapi ble tatt opp som fullverdig medlem i organisasjonen. Dette medlemskapet medførte at musikkterapiforeningen fikk tilgang til nye samarbeidspartnere og økonomiske ressurser til å bygge ut landsomfattende kurstilbud. Frem til da hadde disse i stor grad vært lokalisert til Oslo-området.

I samme tidsperiode startet vi drøftinger om en felles fagforenings-tilknytning. Noen følte seg hjemme i spesialpedagogikken, mens andre hadde en større tilhørighet til det musikkfaglige. Viktige tema i denne diskusjonen var identitet og yrkesrolle, grenseoppganger mellom terapi og pedagogikk, og musikkterapeutens rolle i samfunnet generelt. Mitt arbeid med samspillgruppen for hørselshemmede synliggjorde disse problemstillingene. Skulle musikkterapeuten overhodet ta del i en virksomhet som innebar pedagogisk tilnærming, og skulle vi som yrkesgruppe assosiere oss med musikkpedagogene? Valget sto mellom Norsk Lærerlag, Norsk Spesiallærerlag, Norske Musikk læreres Landsforbund og Norsk Musikkpedagogisk forening (NMPF). Etter en lang prosess gikk vi i 1982 med stort flertall inn i Norsk musikkpedagogisk forening, der det ble opprettet en egen fagseksjon for musikkterapi (Johns & Mantor 1991:24). Medlemskapet medførte at vi ble en tydelig gruppering innenfor det musikkpedagogiske miljøet, og at faget som sådan fikk ny tyngde. Dette betydde så mye at det var en selvfølge for de fleste av oss, også studentene, å være medlemmer her. Musikkterapeutene hadde – som i dag – ulike utdanningsbakgrunn og svært ulike arbeidsplasser, men på 80-tallet var det viktigst for oss å stå sammen for å fremme musikkterapi som fag og musikkterapi som yrke.

Landsomfattende kurs

Som nevnt ga medlemskapet i Fellestrådet (Norsk musikkråd) tilgang til bl.a. økonomiske ressurser, og ved hjelp av såkalte §24-midler (tilskudd til særlige målgrupper), opprettet Fellestrådet en stilling for å utvikle landsomfattende kurs i

musikkterapi. Disse kursene ble konsentrert til noen utvalgte institusjoner i Norge. Ideen var å gi personalet en innføring i å tilrettelegge et musikktilbud for klientene. Institusjonene fikk flere påfølgende kurs, og på den måten kunne musikkterapeutene gi råd og veiledning i prosessen. Personalet ble stadig mer kompetente, og musikken fikk en større plass ved institusjonene.

En annen type kurs som også ble utviklet i denne perioden var kortere innføringskurs/weekendkurs i musikkterapi. Jeg vil anslå at det ble arrangert et hundretalls slike kurs land og strand rundt i løpet av 80-tallet. Målgruppen var personer som ønsket mer kunnskap om hvordan et musikktilbud til elever med særlige behov kunne tilrettelegges. Musikkrådet var representert i alle landets fylker gjennom en studierektor og lokal administrasjon. Disse fylkesleddene bidro med økonomisk tilskudd og sto som praktisk arrangør av kursene. Takket være denne virksomheten besitter norske musikkterapeuter en imponerende lokalkunnskap over det ganske land.

Det var mye hjemmesnekret kursmaterieell på denne tiden, og da Grunnskolerådet i 1983 tok initiativet til heftet *Praktisk musikkopplæring for elever med særlige behov* (Almås, Frisk & Ruud 1985), ble det et kjærkomment supplement for kursholderne. Målet med heftet var å ”anspore til debatt og gi nye impulser til det som må bli en musikkpedagogisk tenkning som omfatter også barn med særlige behov” (ibid.:2). Heftet presenterte eksempler på ulike tiltak hvor mennesker med særlige behov fikk et musikktilbud. Det ble distribuert til alle grunnskoler i Norge.

Gloppenprosjektet

I denne perioden (1981-83) ble også grunnlaget lagt for Sogn- og Fjordane-prosjektet, kalt Gloppenprosjektet (1983-86). Prosjektet ble realisert av fylkeskultursjefen i Sogn og Fjordane, Norsk musikkråd, Sogn og Fjordane musikkråd, Norsk kulturråd og Gloppen kommune. Målsettingen med prosjektet var å gi funksjonshemmede i og utenfor institusjonene i Sogn og Fjordane et musikktilbud. For å avgrense ble Gloppen kommune valgt som prøvekommune, og to musikkterapistillinger opprettet.

Som medlem i planleggingsgruppen presenterte jeg prosjektet for musikkterapistudiet i Oslo. Målet mitt var å fange interesse for disse stillingene. Det var helt nytt både for studenter og lærere å skulle arbeide som musikkterapeut i en kombinert stilling som innebar 2/5 ved institusjon/spesialscole, 1/5 i musikkskolen, 1/5 innen det frivillige musikkkliv og 1/5 som veileder i fylket. Det var også en fremmed tanke for mange å skulle flytte ut av Oslo. På denne tiden vokste det frem nye musikkterapistillinger gjennom studentenes praksis, med den konsekvens at musikkterapimiljøet i Oslo stadig vokste. Derfor representerte Gloppenprosjektet nye utfordringer både i forhold til det å arbeide i en mindre vestlandsbygd og det å arbeide i kombinerte stillinger. Nettopp denne utfordringen hadde planleggingsgruppen tatt høyde for da prosjektet ble utformet – vi så betydningen av å være et team på minst to musikkterapeuter.

Innholdet i disse stillingene reflekterte en idé om musikkterapeuten som ressurs i samfunnet generelt og i musikk- og kulturlivet spesielt. Ingunn Byrkje-

dal og Brynjulf Stige tok utfordringen og flyttet til Sandane. Ikke lenge etterpå dukket Ingunn Byrkjedal opp i et innslag i NRKs *Norge rundt* der hun ledet korps og en samspillgruppe fra institusjonen Nordfjordheimen. Dette var definitivt noe nytt - korpsuniform var ikke hverdagsantrekket for en musikkterapeut i Norge på den tiden.²

I kjølvannet av det 3-årige prøveprosjektet i Gloppen ble det opprettet ytterligere nye musikkterapistillinger i kommunen. Ikke minst ble det startet en 2-årig musikkterapiutdanning ved Høgskuleutdanninga på Sandane. Østlandets musikkonservatorium var faglig ansvarlig for denne utdanningen, og det ble etter hvert et tett samarbeid mellom de to institusjonene. Norsk musikkråd og Norsk forening for musikkterapi var også naturlige og viktige samarbeidspartnere. Det var med stolthet vi i 1988 kunne konstatere at Norge hadde to musikkterapiutdanninger – en i Oslo og en på Sandane.

Som det har fremgått av teksten var det på hele 80-tallet stor aktivitet innen musikklivet med tanke på å legge til rette for musikktilbud for mennesker med særlige behov, både i form av spesialpedagogiske/musikkterapeutiske tilbud, og som rene kulturtilbud/musikkpedagogiske tilbud. I tillegg til tiltak beskrevet her, deltok vi på konferanser innenfor både musikklivet og kulturlivet. Vi var etter hvert en synlig yrkesgruppe, og musikkterapiforeningen en synlig interesseorganisasjon. Så da planene for det som kom til å hete *Ansvarsreformen* ble introdusert i 1990, var det naturlig at både musikkterapiforeningen og musikkrådet tok initiativet til å markere musikklivets plass i reformen. De to utdanningsinstitusjonene innen musikkterapi hadde også sin selvfølgerlige plass i dette arbeidet.

Ansvarsreformen

På åttitallet ble det en økt bevissthet rundt integrering av mennesker med særlige behov. Med utgangspunkt i Lossiusutvalgets rapport som gikk inn for full avvikling av Helsevern for psykisk utviklingshemmede, HVPU, ble Stortingsmelding nr 47 (1989-90) vedtatt. Ansvarsreformen ble vedtatt å gjelde fra 1.1.1991, og hovedintensjonen i reformen var at særomsorgen for psykisk utviklingshemmede, HVPU, ble avskaffet og at ansvaret for den enkelte person ble lagt fra fylkeskommunen til den enkeltes hjemkommune. Mennesker med særlige behov skulle derfor fra 1991 ha de samme rettigheter som kommunenes øvrige innbyggere, fra egen bolig til skole-, kultur-, fritids- og helsetilbud. Reformen bygget på prinsippet om normalisering, som bl.a. innebar ”at samfunnet må hjelpe den enkelte til å få en tilværelse så lik andres som mulig” (Stortingsmelding nr. 47 1989-90:3).

Et informasjonshefte med utgangspunkt i den pågående Ansvarsreformen ble utarbeidet av Kulturdepartementet i samarbeid med Sosialdepartementet og Barne- og familiedepartementet: *Kultur for alle – om kultur og fritids-*

² For mer informasjon om Gloppenprosjektet, se Kleive, M. og Stige, B. (1988) *Med lengting, liv og song. Prøveordning med musikktilbod for funksjonshemma i Sogn og Fjordane*. Samlaget, Oslo.

tiltak for mennesker med psykisk utviklingshemming (Nilsen 1991). Heftet ble distribuert til alle landets kommuner.

Som en konsekvens av den politiske utviklingen og det sterke engasjementet i musikklivet, ble det opprettet et hurtigarbeidende utvalg (HVPU-utvalget) i regi av Norsk musikkråd, med representanter fra musikkrådet og de to utdanningsinstitusjonene. Utvalgets mandat var å utarbeide en informasjons- og kurspakke med særlig vekt på musikklivets plass i reformen. En informasjonsfolder med tittelen *Frå HVPU og inn i musikklivet* (Norges Sang- og Musikkråd u.å.) ble utarbeidet og distribuert til amatørmusikklivet som et første signal. Samtidig ble en gruppe i musikkterapiforeningen engasjert for å utarbeide en katalog med kurs for ulike målgrupper. Musikkrådet var fortsatt oppdragsgiver og mottok høsten 1990 det ferdige produkt fra denne arbeidsgruppen (Norges Sang- og Musikkråd 1991b & Norges Sang- og Musikkråd u.å.). Materialet hadde felles slagord ”*AKTIV MUSIKK FOR ALLE – OGSÅ ET ANSVAR*” og ble distribuert via Kommunenes Landsforbund til alle landets kommuner. Samtidig med denne utsendingen knyttet musikkterapiforeningen til seg norske musikkterapeuter som ønsket å være kursledere. Man utarbeidet en omfattende kurs håndbok (Norges Sang- og Musikkråd 1991a) som disse kurslederene ble skolert i.

Heftet *Menneske først – musiker siden* (Almås & Skarpeid 1993) ble utarbeidet i forbindelse med denne kursvirksomheten. Forfatterne ønsket å rette søkelys mot feltet ”musikkopplæring for mennesker med psykisk utviklingshemming”. Heftet henvendte seg til musikk- og grunnskolelærere, frivillige organisasjoner, studenter og andre interesserte.

Kompetansegivende videreutdanning

Kursene vi arrangerte på 80-tallet var ikke formelt kompetansegivende. Det meldte seg derfor et behov for en etter- og videreutdanning i dette arbeidsfeltet. I 1990 ble det utviklet en studieplan for 10-vektallsenheten ”*Tilpasset musikkopplæring for elever med sammensatte lærevansker*” (Østlandets musikkonservatorium 1991). Østlandets musikkonservatorium tok opp første kull studenter høsten 1991. Vi hadde gjennom kursene fått et stort rekrutterings-grunnlag for fremtidige studenter fra hele landet – både innen tilpasset musikkopplæring og musikkterapi. Helgekursene ga som sagt ikke formell kompetanse og var heller ikke tilstrekkelige for å dekke de behov som Ansvarsreformen utløste i kommunene.

Begrepet tilpasset musikkopplæring oppsto som en følge av at Ansvarsreformen skulle oppfylles. Vi fokuserte på pedagogisk og kulturell virksomhet i større grad enn terapeutisk. Studiet ble organisert som 8 ukessamlinger, slik at det kunne favne studenter fra hele landet, og det ble en suksess. Samme studium ble senere igangsatt ved Nordnorsk musikkonservatorium (Tromsø) og Høgskuleutdanninga på Sandane. Mange studenter fra disse tre videreutdanningene ble senere å se ved de to musikkterapistudiene.

Tilpasset musikkopplæring som fagområde ble et viktig supplement også innen pedagogiske grunnstudier ved landets musikkonservatorier og Nor-

ges musikkhøgskole. Studentene fikk et første møte med en ny tematikk – og hensikten var å berede grunnen for et eventuelt fremtidig møte med denne målgruppen.

Aktiv musikk for alle

Som en forlengelse av Ansvarsreformen ble prosjektet ”*Aktiv musikk for alle*” gjennomført i perioden 1993-96. Hovedmålet var fortsatt å stimulere til at mennesker med særlige behov skulle gis muligheter til aktiv deltakelse i lokalt musikkliv. Målgruppen ble derfor musikkskoler, kor, korps, orkestre, viseklubber etc. Prosjektet ble finansiert av Norsk Kulturråd (60 %) og Sosialdepartementet (40 %), og ble administrert av Norsk musikkråd.

Det ble utviklet seks ulike metodiske kurs. Prosjektet innebar også informasjons- og holdningsskapende arbeid. Det handlet om å stimulere kommunene til konkrete tiltak og fylkeskommunene til opprettelse av veiledningstjeneste for musikkterapi. Bjerke bydel i Oslo, Austevoll kommune, Hordaland og Sogn- og Fjordane fylke ble alle utvalgt til å bli evaluert spesielt i løpet av prosjektperioden.

En annen del av prosjektet var å gi økonomisk støtte til pedagogisk utviklingsarbeid, det vil si metodisk materiell og prosjektdokumentasjon-evaluering (FoU).³

- Musikk for mennesker med særlige behov – kurskatalog (NMR 1997)
- Prosjektet ”AKTIV MUSIKK FOR ALLE” (NMR 1995)
- Samspel og relasjon – perspektiv på ein inkluderande musikkpedagogikk (Stige 1995)
- Integrering av mennesker med særlige behov i korpsarbeid (Bøgh 1995)
- Når gleden er målet (Bakken 1998)
- Lettrock (Steinmo & Næss 1995)
- Kartlegging av fritidstilbud i musikk for mennesker med psykisk utviklingshemming (Byrkjedal 1994)
- ”Ingen inviterer min datter i bursdag – men i musikktimen har hun et samhold” – om fritidstilbud i musikk for mennesker med psykisk utviklingshemming (Almås 1996)
- Evaluering av prosjektet ”AKTIV MUSIKK FOR ALLE” (Skårberg 1995)

Prosjektet ”Aktiv musikk for alle” ga også økonomisk støtte til utredningsarbeid for å starte opp halvårsenheten ”Tilpasset musikkopplæring” i andre landsdeler (se Almås 1994).

Norsk forbund for psykisk utviklingshemmede laget informasjonsvideoen ”*Helt topp*” (Bendiksen & Ullersmo 1994). Videoen ønsket å gjenspeile noe av det kulturelle mangfoldet en finner rundt omkring i landet.

³ Denne oversikten er hentet fra NMRs småskriftserie nr. 8 (1995). Se litteraturlisten for referanser.

Musikkterapiutdanningen på Sandane var sentral i denne produksjonen. I samme tidsperiode ble det også produsert andre informasjonsvideoer til bruk i undervisning og opplysningsarbeid.

Det sydet i norsk musikkterapi på 90-tallet. Vi hadde fått to musikkterapiutdanninger, tre studier i tilpasset musikkopplæring, vi hadde fortsatt landsomfattende helgekurs, og hovedfag i musikkterapi/musikkvitenskap ble tilbudt ved Universitetet i Oslo (Institutt for musikk og teater, Avdeling for musikkvitenskap) i samarbeid med Østlandets musikkonservatorium. I tillegg ble det produsert en mengde litteratur i faget, og musikkterapien ble gitt stor spalteplass i ulike fagtidsskrift.⁴

Oppsummering

Dagens mangfold av arenaer for musikkterapeuter i Norge er nok et resultat av at fagmiljøet har hatt en kontinuerlig diskusjon om musikkterapeutens rolle i samfunnet siden begynnelsen av 80-tallet. Virksomheten jeg har beskrevet i denne artikkelen - fra utdanningen ved Østlandets musikkonservatorium via musikkterapiforeningen til Norsk musikkråd og Norsk musikkpedagogisk forening, var viktige bidrag til et fag i stadig utvikling. Samholdet på 80- og 90-tallet var som nevnt stort, og dette har etter min mening hatt en uvurderlig betydning for hvor faget er i dag.

Praksissteder ved utdanningen i dag favner alt fra flyktningeleire i Libanon via rockeband i kvinnefengsel til kor for psykiatriske pasienter, i tillegg til mer tradisjonell musikkterapi med spesialpedagogisk vinkling. I motsetning til diskusjonene på 80-tallet om å markere et tydelig skille mellom musikkpedagogikk og musikkterapi, er det i 2008 mer aktuelt å stimulere til mangfold og nytenkning. Vi finner stadig nye arenaer for musikkterapeutisk virksomhet, og nye samarbeidspartnere. Vi ser også en økende interesse for vårt fag, og vi rekrutterer etter hvert flere søkere til årsenheten Musikk og helse og masterstudiet i musikkterapi – også innad fra Norges musikkhøgskole.

Kursvirksomheten på 80-tallet, og ikke minst tankene bak Gløppenprosjektet la etter min mening grunnlaget for det som i dag kalles samfunnsmusikkterapi.⁵ Musikkterapeutene er blitt synlige og aktive ressurspersoner i lokalsamfunnene rundt omkring i Norge. De tar del i kulturell, pedagogisk og terapeutisk virksomhet, både som utøvere av eget håndverk, som veiledere og som aktører i musikk- og kulturlivet. Det er nok ikke blitt så mange flere musikkterapeuter eller musikk- og helsearbeidere som opptrer i korpsuniform, men

⁴ Se for eksempel *Musikk og Skole* (2/1996 s.4-19) Tema: Musikk – for alle, *MUSIKKfokus* (4/1991 s.4-7), *Musikk-Kultur* (12/1997) Tema:Musikk, helse og livskvalitet, *Nota bene* (3/1996 s.16-21) Kultur – for alle?, *Spesialpedagogikk* (3/1993). Temahefte Musikkterapi, *Samfunn for alle* (3-4/1992 s. 36-39) Kultur for alle.

⁵ For mer informasjon om begrepet samfunnsmusikkterapi som det defineres i dag, se Stiges artikkel om samfunnsmusikkterapi i denne antologien.

mangfoldet av spennende praksisarenaer vokser stadig med studentmassen som uteksamineres.

Dagens musikkterapistudenter bringer med seg et høyt utøvernivå på mange ulike instrumenter. På 80-tallet var det som nevnt problematisk å ikke ha klaver som hovedinstrument. I dag får vi respons fra faglærere og praksislærere som ser det som en stor og interessant utfordring at studentene bringer med seg sine ulike instrumenter. Dette er gledelig, men fortsatt ingen selvfølge i 2008. Det vil etter min mening være et tap for faget dersom studentenes instrumentale ferdigheter ikke kan inkorporeres i studiet og deres senere yrkesrolle. Dette på samme måte som vi i stor grad tar hensyn til studentenes identitet og interessefelt med hensyn til nye praksisarenaer.

Som studiekoordinator ved Norges Musikkhøgskole ser jeg at dagens studier innen årsenheten Musikk og helse og masterutdanningen i musikkterapi er en klar videreutvikling av historien jeg har beskrevet. Vi har vært åpne for ulikheter, og i hele prosessen ønsket å utvikle et fag der den enkelte students identitet har vært viktigere å ta vare på enn det å skulle forme alle over samme lest. Mangfoldet i norsk musikkterapi i dag er et resultat av stor takhøyde og vilje til utprøving. Jeg opplever at vi fortsatt bare er i startgropen etter disse 30 årene. Det har skjedd mye i denne tiden, men faget er fortsatt ungt og i stadig utvikling. Likevel er det viktig at vi ikke er historieløse i forhold til der vi er i dag. Mye av det som skjedde på 80- og 90-tallet var kanskje mer revolusjonerende for faget enn det som skjer i 2008?

Litteratur

- Almås, B., Frisk, R.S. & Ruud, E. (1985). *Praktisk musikkopplæring for elever med særlige behov*. Grunnskolerådets informasjonshefte, 31. Oslo: Universitetsforlaget.
- Almås, B. & Skarpeid, G. (1992). *Menneske først, musiker siden*. Oslo: Norsk musikkråd.
- Almås, B. (1994). *Halvårsenheten "Tilpasset musikkopplæring for elever med sammensatte lærevansker" – en modell for et kompetansegivende, desentralisert studietilbud i regi av Høgskolen i Oslo, musikkonservatoriet. Rapport fra FOU-prosjekt i regi av "Aktiv musikk for alle" høsten 199*. Oslo: Høgskolen i Oslo/Avdeling musikkonservatoriet.
- Almås, B. (1996). *"Ingen inviterer min datter i bursdag – men i musikkturen har hun et samhold" – om fritidstilbud i musikk for mennesker med psykisk utviklingshemming*. Oslo: Norsk musikkråd.
- Bakken, S. J. (1998). *Når gleden er målet: musikk, lek og samhandling med barn og voksne som har omfattende funksjonshemninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Bendiksen, T. & Ullersmo, B. (1994). *Helt Topp*. Video. Oslo: Norsk Forbund for Psykisk Utviklingshemmede.
- Henning Bøgh (1995). *Integrering av mennesker med særlige behov i korpsarbeid*. Bærum: Bærum Musikkterapi-institutt.

- Byrkjedal, I. (1994). *Kartlegging av fritidstilbud i musikk for mennesker med psykisk Utviklingshemming*. Oslo: Norsk musikkråd.
- Johns, U. & Mantor, J. (1991). Et tilbakeblikk på årene 1972-1982. *Musikkterapi*. 3, 21-24.
- Kleive, M. & Stige, B. (1988). *Med lengting, liv og song. Prøveordning med musikktilbud for funksjonshemma i Sogn og Fjordane*. Samlaget, Oslo.
- NMRs småskriftserie nr. 8 (1995). *Prosjektet "AKTIV MUSIKK FOR ALLE"*. Oslo: Norsk musikkråd.
- NMRs småskriftserie nr. 12 (1997). *Musikk for mennesker med særlige behov. Kurskatalog*. Oslo: Norsk musikkråd.
- Nilsen, F. B. (red.) (1991). *Kultur for alle*. Oslo: Kulturdepartementet.
- Nordoff, P. & Robbins, C. (1977). *Creative Music Therapy – Individualized Treatment for the Handicapped Child*. New York: The John Day Company.
- Norges Sang- og Musikkråd (1991a). *Aktiv musikk for alle – også et ansvar*. Kurshandbok. I samarbeid med Østlandets Musikkonservatorium, Høgskuleutdanninga på Sandane og Norsk forening for musikkterapi.
- Norges Sang- og Musikkråd (1991b). *Aktiv musikk for alle – også et ansvar*. Kurskatalog. I samarbeid med Østlandets musikkonservatorium, Høgskuleutdanninga på Sandane og Norsk forening for musikkterapi.
- Norges Sang- og Musikkråd (u.å.). *Frå HVPU og inn i musikklivet. Musikkopplæring for alle er ei stor utfordring for norsk musikkliv*. Informasjonsfolder.
- Norges Sang- og Musikkråd (u.å.). *Musikk for alle. Deltagelse, tilhørighet og medansvar*. Informasjonsfolder.
- NOU (1985:34). *Levekår for psykisk utviklingshemmede* [online]. Lastet ned 19 juni, 2007, fra Regjeringens hjemmesider: <http://www.regjeringen.no/upload/kilde/odn/tmp/2002/0034/ddd/pdfv/154597-nou1985-34.pdf>
- Skårberg, O. (1995). *Evalueringsrapport "Aktiv musikk for alle"*. Oslo: Norsk kulturråd og Norsk musikkråd.
- Steinmo, B. & Næss, T. (1995). *Lettrack. En lettfattelig samspillmetode*. Nesoddtangen: Musikkpedagogisk forlag.
- Stige, B. (1995). *Samspel og relasjon. Perspektiv på ein inkluderande musikkpedagogikk*. Oslo: Samlaget.
- Stortingsmelding nr. 47 (1989-90). *Om gjennomføringen av reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming. Kortversjon*. Oslo: Sosialdepartementet, skriftserien "Min nye hverdag".
- Østlandets musikkonservatorium (1991). *Studieplan for "Tilpasset musikkopplæring for elever med sammensatte lærevansker"*. Oslo.